

بررسی نمود ارزش‌های اخلاقی در معماری سنتی شهرهای کویری ایران نمونه موردی: شهر یزد

حسنعلی پورمند*

محمد رضا بمانیان**، محمد جواد مهدوی نژاد***، سپیده صمدزاده****

چکیده

ارزش‌های اخلاقی از عوامل بسیار مهم در روند شکل‌گیری معماری ایران است و همواره در ماهیت ابنیه سنتی و روند شکل‌گیری آن‌ها مؤثر بوده است. پرسش‌هایی که در این پژوهش مطرح می‌شود عبارت است از: الف) جایگاه ارزش‌های اخلاقی در معماری سنتی ایران کجاست؟ ب) توجه به ارزش‌های اخلاقی چه تأثیراتی را در معماری سنتی شهر کویری یزد بر جای نهاده است؟ به‌منظور پاسخ‌گویی به این پرسش‌ها، ده بنا از آثار معماری سنتی یزد به‌منزله نمونه پژوهشی انتخاب شده است. روش به‌کاررفته در این پژوهش «تاریخی-تفسیری» است و برای جمع‌آوری اطلاعات از برآیند منابع کتاب‌خانه‌ای و روش‌های میدانی استفاده شده است.

نتایج پژوهش بیانگر آن است که به ارزش‌های اخلاقی در روند ساخت بنا و نیز زمان بهره‌برداری از آن توجه شده است و تأثیرات آن در قالب پاس‌داری از فرهنگ و وقف، عمل برطبق اصول فتوت‌نامه‌ها، و توجه به وحدانیت، انسانیت، و طبیعت تجلی یافته است.

کلیدواژه‌ها: اخلاق، معماری سنتی، شهرهای کویری ایران، وحدانیت، انسانیت، طبیعت.

---

* استادیار دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران، hapormand@modares.ac.ir

** استاد دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران، bemanian@modares.ac.ir

*** دانشیار دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران، mahdavinejad@modares.ac.ir

**** دانشجوی دکتری معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران، (نویسنده مسئول)،

sepedehsamadzadeh@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۰۲/۱۳، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۰۴/۱۶

۱. مقدمه

معماری و شهرسازی سنتی ایران گنجینه‌ی پایان‌ناپذیر اصولی است که در مفاهیم معنوی این سرزمین ریشه دارد. انسان امروز بسیاری از ارزش‌های مورد توجه گذشتگان را به دست فراموشی سپرده است. بنابراین، آگاهی از اعتقادات گذشتگان و شناخت جلوه‌ی آن‌ها در کالبد معماری و شهرسازی، به منظور بهبود کیفیت معماری و شهرسازی معاصر، از اهمیت خاصی برخوردار است. در این میان، ارزش‌های اخلاقی از مفاهیم مورد توجه گذشتگان به شمار می‌آید که نمود آن‌ها را می‌توان در متن زندگی آنان و نیز کالبد بناهای شهری به چشم دید. این بناها، ضمن یادآوری جریان ارزش‌های اخلاقی در زندگی گذشتگان، حفظ و احترام به آن‌ها را نیز به ساکنان خویش متذکر می‌شوند.

۲. پیشینه تحقیق

۱.۲ تعریف واژگانی اخلاق

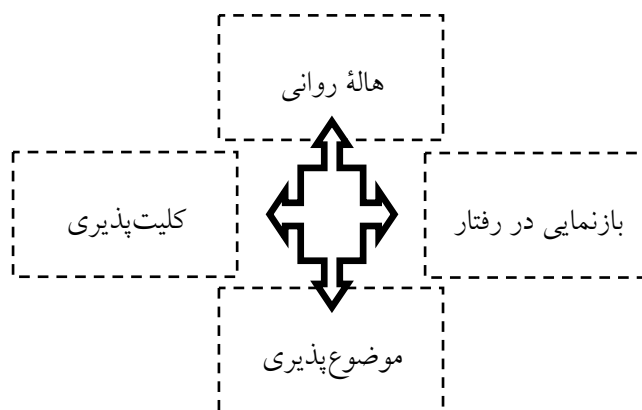
واژه اخلاق در فرهنگ لغت عمید (۱۳۵۹: ۹۹) چنین معنا شده است: خوی‌ها، جمع خلق. واژه خلق را نیز می‌توان با استناد به فرهنگ لغت نام‌برده چنین معنا کرد: خوی، طبع، سنجیه، و عادت.

۲.۲ سیر تحول فلسفه اخلاق

با مطالعه متون تاریخی می‌توان به این نکته پی برد که فلسفه اخلاق طی تاریخ، بر اثر دگرگونی‌های حیات اجتماعی، تعاریف گوناگونی را به خود پذیرفته است (مک‌این‌تایر، ۱۳۷۹: ۱۶). فلسفه اخلاق در دوره رنسانس بیش‌تر جنبه ارسطویی و تا حدی رنگ و بوی افلاطونی داشت. در مقابل، متفکران این دوره هدف اولیه فلسفه اخلاق را خیر اعلی می‌دانستند که خود مطلوب فی‌نفسه است (همان: ۴۴-۵۲). آن‌ها عقیده داشتند که نیازی نیست فضایل اخلاقی گونه‌ای از اعتدال را در بر داشته باشد، بلکه بهتر آن است که انسان به حد اعلی زیبا و یا عاقل باشد. نظریات فلاسفه اخلاق در قرون هفدهم و هجدهم میلادی از تنوع گسترده‌ای برخوردار بود. در این جا، به‌طور مختصر، نظریات برخی از فلاسفه این زمان را بیان می‌کنیم. تامس هابز (T. Hobbes) عقیده داشت که بنیاد فلسفه اخلاق بر سود و زیان استوار است و دیوید هیوم (D. Hume) نیز معتقد بود که ماهیت اخلاق در تأمین منافع انسان و ارتقای

سعادت بشری نهفته است (وارنوک، ۱۳۶۸: ۶۹). از دیدگاه ایمانوئل کانت (I. Kant) فلسفه اخلاق بر همه موجودات تکالیف قطعی و بدون قید و شرط را تحمیل می‌کند که بدون توجه به تمایلات، منافع، و اهداف انسان الزام‌آورند و این احکام درصدد تأمین سعادت انسان نیستند، بلکه طالب حفظ نیت خیرند (کانت، ۱۳۶۹: ۲۳).

احکام اخلاقی به آن دسته از دستورالعمل‌ها اطلاق می‌شود که بر مبنای مفاهیم اخلاقی تدوین شده‌اند و چهار ویژگی دارند: اول، هاله روانی: بدان معنا که انسان پس از اتخاذ یک تصمیم از احساسی برخوردار است که به رفتار او جهت می‌دهد یا تحت تأثیر حس گناه و ملامت خویشتن او را از رفتاری بازمی‌دارد؛ دوم، بازنمایی در رفتار: بدان معنا که می‌توان بازتاب اصول اخلاقی هر انسان را در رفتار وی زندگی مشاهده کرد؛ سوم، کلیت‌پذیری احکام اخلاقی: بدان معنا که اگر فردی حکمی اخلاقی را بپذیرد، خود را با دیدی مخصوص به نوع معینی از امور متعهد می‌داند؛ چهارم، موضوع‌پذیری احکام اخلاقی: بدان معنا که احکام اخلاقی را می‌توان از روی موضوعات آن‌ها بازشناخت و آن‌ها را در قالب رویکردهای متفاوت دسته‌بندی کرد.

نمودار ۱. ویژگی‌های احکام اخلاقی (وارنوک، ۱۳۶۸: ۶۴-۷۲).

۳.۲ اخلاق اسلامی

از دیدگاه اسلام، هدف از اخلاق افزایش مراتب و درجات قلبی انسان است تا او را از شایستگی لازم برای تقرب به خدا برخوردار کند. در این زمینه، اسلام اخلاق را

مجموعه‌ای از مواعظ نمی‌داند، بلکه آن را نوعی سازندگی روحی و معنوی می‌داند که در سایه ایمان و بصیرت امکان‌پذیر است و موجب هم‌سوئی بینش و عمل او می‌شود (سادات، ۱۳۸۲: ۱۷). یکی از احکام اسلامی درباره حفظ ارزش‌های اخلاقی قاعده لاضرر و لاضرار است که بر این اساس ضرر رساندن به غیر، نه در مرحله قانون‌گذاری و نه در مرحله اجرا، جایز نیست. بر این اساس، رویکردهای متعدد فلسفه اخلاق در جدول ۱ خلاصه‌وار آورده شده است.

جدول ۱. رویکردهای معاصر درباره فلسفه اخلاق (منبع: نگارندگان)

دیدگاه	نظریه پرداز	مبانی نظری	رویکرد
خوب و بد/ ادراک شهودی	جورج ادوارد مور (G. E. Moore)	احکام اخلاقی تعریف‌پذیر نیستند.	شهودگرایی
رد مفهوم وظیفه درست و نادرست/ ادراک شهودی	آرتور پریچارد (A. Prichard)		
نسبیت خوب و بد/ ادراک شهودی تعیین الزام وظایف با تکیه بر زمینه	دیوید راس (D. Ross)		
اهمیت تکالیف	رودولف کارناپ (R. Carnap)	احکام اخلاقی بی‌معنایند. احکام اخلاقی جنبه روانی دارند.	احساس‌گرایی
احکام اخلاقی احساسات گوینده را بیان می‌کنند. رد جایگاه عقل	موریتس اشلیک (M. Schlick)		
احکام اخلاقی دارای تأثیر و تأثرند.	رابرت لوئیس استیونسن (R. L. Stevenson)		
پاسخ‌گویی به این سؤال که «فرد چه باید بکند؟»	ریچارد مروین هئر (R. M. Hare)	احکام اخلاقی جملات امری‌اند.	هدایت‌گرایی
اولویت وظایف حقیقی بر وظایف ظاهری	دیوید راس	احکام اخلاقی اصولی مدون‌اند.	اصول‌گرایی

		(سازگاری و کلیت‌پذیری)	
طبیعت‌گرایی		برای ارزیابی مسائل اخلاقی معیارهای ثابتی پذیرفته می‌شوند.	
نتیجه‌گرایی	تکلیف‌نگری	سنجش احکام اخلاقی به‌واسطه نتایج اعمال	تکلیف‌نگری مبتنی بر حقوق (حفظ حقوق انسانی)
			تکلیف‌نگری مبتنی بر الگوی توزیع (توزیع خیر و شر)
			تکلیف‌نگری مبتنی بر هم‌ارزی جایگاه (آن‌چه خواهید که مردم با شما کنند، شما نیز با آنان چنان کنید)
سودنگری	سنجش احکام اخلاقی به‌واسطه ارزش نتایج	جان استوارت میل (J. S. Mill)	ناظر به عمل (اتکا بر منفعت افراد ذی‌ربط)
			ناظر به قاعده واقعی
			قاعده آرمانی
نسبی‌گرایی	احکام اخلاقی سازگاری درونی ندارند.	نسبی‌گرایی فرهنگی (وابستگی احکام اخلاقی به فرهنگ‌ها)	نسبی‌گرایی افراطی (وابستگی احکام اخلاقی به افراد)
			نسبی‌گرایی افراطی (وابستگی احکام اخلاقی به افراد)
زمینه‌گرایی	وابستگی احکام اخلاقی به درک صحیح زمینه	چارلز سندرز پرس (Ch. S. Peirce)	اصل موضوعی اخلاق
نظریه فرمان الهی	هر آن‌چه خداوند جایز می‌شمارد، نهی می‌کند، و امر می‌کند، به ترتیب درست، نادرست، و واجب است.		
اخلاق اسلامی	اخلاق نوعی سازندگی روحی و معنوی است که در سایه ایمان و بصیرت امکان‌پذیر است و موجب هم‌سوئی بینش و عمل می‌شود.		

۳. روش بررسی

۱.۳ هدف پژوهش

هدف از این پژوهش شناخت جایگاه اخلاق در حوزه معماری و نحوه به‌کارگیری آن در معماری سنتی است. در این زمینه، ضمن بررسی عوامل مؤثر در شکل‌گیری این مفهوم در معماری، عوامل نام‌برده در میان ده بنا از معماری سنتی یزد را بررسی و نتایج را درباره سه بنا به تفصیل بیان خواهیم کرد.

۲۴ بررسی نمود ارزش‌های اخلاقی در معماری سنتی شهرهای کویری ایران؛ ...

۲.۳ پرسش‌های پژوهش

در این پژوهش به دنبال پاسخ به پرسش‌های زیر هستیم:

۱. جایگاه ارزش‌های اخلاقی در معماری سنتی ایران کجاست؟
۲. توجه به ارزش‌های اخلاقی چه اثرهایی در معماری سنتی شهر کویری یزد بر جای نهاده است؟

۳.۳ روش پژوهش

روش به‌کاررفته در این پژوهش «تاریخی - تفسیری» است و برای جمع‌آوری اطلاعات از برابند منابع کتاب‌خانه‌ای و روش‌های میدانی استفاده شده است.

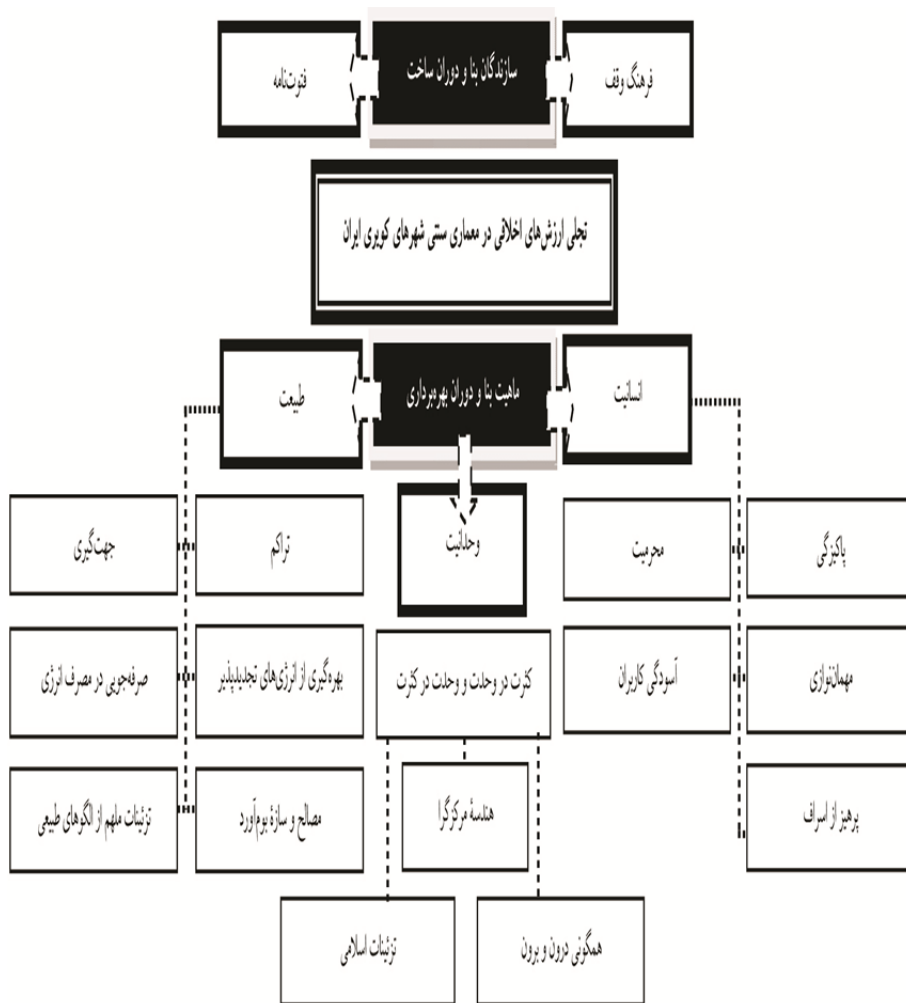
۴. یافته‌ها

۱.۴ جایگاه اخلاق در حوزه معماری

اخلاق در حوزه معماری را می‌توان در سه حوزه وحدانیت، انسانیت، و طبیعت به‌چشم دید. شناخت و معرفت خداوند از اصول بنیادین در اخلاق معماری به‌شمار می‌آید و در این زمینه اصل «وحدت در کثرت و کثرت در وحدت» همواره یکی از اصول درخور توجه در معماری بوده است که زمینه لازم را برای وحدت فضایی و القای حس آرامش به مخاطبان فراهم می‌آورد. علاوه بر آن، ارزش‌های اخلاقی موجب برقراری اعتدال میان خوددوستی و دیگردوستی می‌شود. نمود ارزش‌های اخلاقی در آثار معماری را می‌توان در حفظ عدالت میان حقوق انسان‌ها در مقیاس درون‌نسلی و برون‌نسلی و برقراری تعادل میان اندام‌های بنا و طبیعت پیرامون جست. در این زمینه، الگوهای معماری باید در چهارچوب ارزش‌های اخلاقی پرورش داده شوند، تا از این طریق موجب ارتقای کیفیت هم‌زیستی انسان با دیگر انسان‌ها در متن زندگی اجتماعی و نیز سایر ارگانسیم‌های زنده غیرانسانی در محیط پیرامون او شوند.

۱.۱.۴ نمود ارزش‌های اخلاقی در معماری سنتی شهرهای کویری ایران

ارزش‌های اخلاقی در معماری سنتی دارای جایگاه خاصی بوده است و اثر آن‌ها را می‌توان از طرفی در توجه به سه اصل خدا - محوری، انسان - محوری، و بوم - محوری و از طرف دیگر، در دو دوره ساخت و بهره‌برداری مشاهده کرد؛ چنان‌که از طرفی تأثیر منش سازندگان در فرایند ساخت و از طرف دیگر ارتباط بین ماهیت بنا و نحوه زندگی کاربران را بیان می‌کند.

نمودار ۲. نمود ارزش‌های اخلاقی در معماری سنتی شهرهای کویری ایران (منبع: نگارندگان).

۱.۱.۱.۴ سازندگان بنا و دوران ساخت

فرهنگ وقف: فرهنگ وقف یکی از آیین‌های پسندیده در میان ایرانیان است. چنان‌که گاه افراد نیک‌اندیش به ساخت کاروان‌سراهایی در میان راه‌های کویری اقدام و از گذاردن نام خویش بر آن‌ها ابا کرده‌اند (پیرنیا، ۱۳۸۶ الف: ۲۳۴). گاه در مجاورت خانقاه‌ها نیز مهمان‌خانه‌های رایگانی با عناوین دارالسیاده، دارالعباده، یا دارالضیافه احداث می‌شدند که مسافران و درویش بی‌بضاعت در آن‌جا مسکن می‌گزیدند.

تصویر ۱. مجموعه خانقاه بندرآباد یزد (منبع: نگارندگان).

فتوت‌نامه‌ها: فتوت‌نامه‌ها از نخستین منابع مکتوب درباره رعایت اصول اخلاقی در فرایند ساخت آثار معماری به‌شمار می‌آیند. واژه فتوت در این آثار چنین تعریف شده است: «صرف وجود در اطاعت حق و یا راحت خلق». با تکیه بر اصول فتوت‌نامه‌ها، سازندگان بنا باید به‌منظور حفظ منش اخلاقی از چهار خصلت عام مربوط به فتیان و هفت خصلت خاص مربوط به بنّایان برخوردار باشند. چهار خصلت عام عبارت‌اند از: تواضع، امن یا ایمان، صدق و دوری از ریا، و وفا. هفت خصلت خاص نیز عبارت‌اند از: ذکور بودن، بلوغ، عقل، دین‌داری، صحت باطن، مروت، و نجابت. شایان ذکر است که لزوم هر یک از صفات نام‌برده از علتی برخوردار است؛ چنان‌که برای مثال صفت نجابت موجب می‌شود تا بنّایان زمانی که از داریست بالا می‌روند در خانه همسایگان خویش نگاه نکنند.

۲.۱.۱.۴ ماهیت بنا و دوران بهره‌برداری

الف) وحدانیت: شناخت و معرفت خداوند از اصول بنیادین در اخلاق معماری سنتی شهرهای کویری ایران به‌شمار می‌آید که مصداق آن را می‌توان در اصل «وحدت در کثرت و کثرت در وحدت» به‌چشم دید. به عقیده بورکهارت وحدت در هنر مقدس فقط به معنای وحدت میان اجزا نیست، بلکه این وحدت در ذات اثر جاری است. او عقیده دارد که مفاهیم هنر مقدس در «هندسه کیفی» نهفته است و این هندسه متضمن تفکر واحدی است که خالق اثر دارد (خاکپور و خزایی، ۱۳۸۹: ۲۰). وحدت در فضا زمینه لازم را برای القای حس آرامش، معنویت، و درون‌نگری پدید می‌آورد و موجب برقراری تعاملات اجتماعی سالم بر مبنای ارزش‌های اخلاقی می‌شود.

مصادیق وحدانیت در معماری سنتی شهرهای کویری ایران عبارت‌اند از: هندسه مرکزگرا، تزئینات اسلامی، و همگونی درون و برون.

- هندسه مرکزگرا: الگوی حیاط مرکزی و هندسه گنبد از مصادیق هندسه مرکزگرا در معماری سنتی ایران است. تمثیل پیوند آسمان و زمین استعاره‌ای از وحدت و کثرت یا یگانگی خالق و مخلوق به‌شمار می‌آید که می‌توان آن را در ساختار هندسی گنبد مشاهده کرد. با این مضمون، کثرت جهان در زمین و عالم خاکی با نماد مربع بیان می‌شود و پس از طی سلسله‌مراتبی به آسمان با نماد کره می‌رسد که در آن جهت و مکان مطرح نیست.

- تزئینات اسلامی: تزئینات هندسی و طبیعی در معماری اسلامی زمینه لازم را برای تعمق و درون‌نگری در مخاطب فراهم می‌آورد و اگر در معماری اسلامی شمایل‌نگاری به‌کار می‌رفت، این امر حادث نمی‌شد.

فراوانی تزئینات در هنر اسلامی به‌هیچ‌روی مغایر با این کیفیت خلأ، که فکر و تأمل را به همراه دارد، نیست. برعکس، عمل تزئین با صور انتزاعی، به‌واسطه وزن و آهنگ ناگسسته و درهم‌پیچیدگی بی‌پایان آن، بر کیفیت این خلأ می‌افزاید (خاکپور و خزایی، ۱۳۸۹: ۲۰-۲۱).

بنابراین، می‌توان گفت که تکرار نقش‌مایه‌های هندسی که هریک خالی از مضامین دنیوی است مبین وزنی هماهنگ است که آهنگ وحدت را از تکرار سر می‌دهد و هم‌چون «ذکر» وجود انسان را از افکار غیر تهی می‌کند (همان: ۲۰-۲۱).

- همگونی درون و برون: همگونی درون و برون بنا در فلسفه‌ای واحد و نگرشی معنوی ریشه دارد که موجب بروز یک‌پارچگی و همگونی در بناهای معماری سنتی می‌شود. عناصر ساختمانی هم‌چون ستون‌ها، طاق‌ها، و درگاه‌های درون ساختمان، با وجود آن‌که در مجموعه‌ای واحد مرتبط با بافت پیرامون خود قرار دارند، از نوعی استقلال نیز برخوردارند که به‌واسطه تناوب و وزن نوعی تنوع را در فضای داخلی به‌وجود می‌آورند. نمود این امر را می‌توان در هندسه بازار و یک‌پارچگی آن با بافت پیرامون مشاهده کرد.

(ب) انسانیت: مصادیق انسانیت در معماری سنتی شهرهای کویری ایران عبارت‌اند از: پاکیزگی، محرمیت، مهمان‌نوازی، آسودگی کاربران، و پرهیز از اسراف.

- پاکیزگی: در آیین‌های کهن ایران ناهید یا ایزد پاکی بسیار ستوده شده است. نمود این بینش را می‌توان در رفتارهایی هم‌چون حفظ پاکیزگی آب نهر به چشم دید؛ چنان‌که برای شست‌وشو مجرای را در کنار مسیر نهر ایجاد می‌کردند و اتصال آن را با آب جاری از بین

می‌بردند تا آب مورد استفادهٔ عموم مردم آلوده نشود (همان: ۱۹۷). در دورهٔ اسلامی نیز حفظ پاکیزگی کالبد ابنیهٔ مذهبی هم چون مساجد مورد توجه معماران بود؛ چنان‌که در پیش‌خوان ورودی آن‌ها فضایی را برای شست‌وشو و وضو طراحی می‌کردند و اندام‌های وابسته چون خانهٔ نگهبان را نیز از اندام‌های مقدس مسجد مجزا می‌کردند. علاوه بر آن، ابنیهٔ مجاور مساجد معمولاً گذر و بازار بودند تا امکان درنگ هیچ آلوده‌ای در فضای اطراف مسجد فراهم نیاید و حجره‌های بازار نیز معمولاً به واسطهٔ یک ردیف طاق‌نما از دیوار مسجد جدا می‌شدند.

- محرمیت: درون‌گرایی خانه‌های سنتی شهرهای کویری نشانه‌ای از ارزش ساکنان آن به زندگی شخصی انسان و حرمت اوست. در این خانه‌ها فضای اندرون و بیرون خانه با هشتی و راه‌روی پیچ‌درپیچ از یک‌دیگر جدا شده‌اند و بدین ترتیب از دید افراد غریبه به داخل حریم خانه جلوگیری می‌شود. علاوه بر آن، در خانه نیز دارای دو کوبه است که یکی با صدای بم ویژهٔ مردان و دیگری با صدای زیر ویژهٔ زنان است تا ساکنان خانه از محرم و یا نامحرم بودن مهمان خویش آگاه باشند. اصل محرمیت، علاوه بر خانه‌های درون‌گرا، در آثار برون‌گرا هم چون باغ‌ها نیز به چشم می‌خورد. ورودی باغ‌ها معمولاً با عنصری به نام فخر مدین^۱ مسدود می‌شود و کوشک نیز در قالب بنایی برون‌گرا خود در میان باغی قرار دارد که با دیوارهای پیرامون محدود می‌شود.

- مهمان‌نوازی: در فرهنگ ایرانی مهمان از منزلت خاصی برخوردار است. نمای سادهٔ خانه‌های شهرهای کویری معمولاً دارای سردری مجلل است که این امر خود به دعوت‌کنندگی بنا و مهمان‌نوازی ساکنان اشاره دارد. سکوه‌های واقع در مجاورت در ورودی و فضای هشتی نیز برای حفظ آسایش مراجعانی که قصد ورود به خانه را ندارند طراحی شده است، زیرا در فرهنگ ایرانی شایسته نیست مهمانی که در انتظار صاحب‌خانه است در فضای گذر درنگ کند. حیاط بیرونی خانه به مهمانان اختصاص دارد و اتاق مهمان در آن معمولاً دارای یک شاه‌نشین^۲ است که به بزرگ مهمانان و یا بزرگ خانه تعلق دارد. شایان ذکر است در صورتی که خانه حیاط بیرونی نداشته باشد، اتاق مهمان در قالب یک فروار بر روی کوچه واقع می‌شود.

- آسودگی کاربران: به‌منظور حفظ آسایش خریداران، طرح بازار ایرانی بازرگانان را از سودجویی و مردم‌فریبی بازمی‌دارد. اختصاص هر رسته^۳ بازار به کالایی خاص موجب می‌شود تا خریدار، ضمن مقایسهٔ اجناس فروشندگان متعدد، کالای مورد نظر خود را به دل‌خواه و به ارزان‌ترین بها خریداری کند (نوروزی، ۱۳۷۱: ۱۵-۳۱). علاوه بر آن، به‌منظور

جلوگیری از ازدحام، رسته‌ها معمولاً به صورت چهارراه روبه‌روی یکدیگر احداث نشده‌اند و رسته‌های پرسروصدا هم‌چون رسته مس‌گرها دور از دیگر مشاغل قرار گرفته است.

- پرهیز از اسراف: معماران سنتی همواره سعی داشتند با تکیه بر اعتقادات دینی خویش از اسراف پرهیز کنند^۸ و بنابراین، ضمن پرهیز از کاربرد عناصر غیرضروری در ساخت بنا، از حداقل امکانات نیز به صورت بهینه بهره ببرند. علاوه بر آن، انتخاب بهترین نمونه‌ها از میان آثار گذشتگان و تکامل آن‌ها در آثار خویش موجب می‌شد معمار سنتی هرگز آزموده را دوباره آزمون نکند. تمامی عناصر معماری سنتی، از جمله تزئینات، بخشی از کار بنیادین ساختمان به‌شمار می‌آید. برای نمونه، استفاده از کاربندی در زیر پوشش سقف عایقی از هوا به منظور تعدیل شرایط حرارتی بنا و نیز مردم‌وار کردن ارتفاع اتاق ایجاد کرده است (پیرنیا، ۱۳۸۶ ب: ۲۸-۲۹). ابعاد اتاق در خانه‌های سنتی معمولاً کوچک اما متناسب با نیازهای ساکنان است. این اتاق‌ها معمولاً چندعملکردی است و وسایل به‌کاررفته در آن‌ها نیز متناسب با فعالیت‌های گوناگون استفاده می‌شود؛ چنان‌که رخت‌خواب‌ها در شب برای خوابیدن پهن می‌شود و در روز نیز پس از برچیده‌شدن به منزله پشتی کاربرد دارد (پیرنیا، ۱۳۸۶ الف: ۱۶۲-۱۶۳). طاقچه‌ها در دیوارهای خشتی، علاوه بر آن‌که از وزن دیوار می‌کاهند، فضای لازم را نیز برای چیدن وسایل روزمره مانند آینه و کتاب فراهم می‌آورند.

بهره‌برداری مجدد از ساختمان‌ها را نیز می‌توان یکی دیگر از رسوم معماری سنتی به‌حساب آورد. پس از ورود اسلام به ایران، از ساختمان‌های مذهبی نظیر آتشکده‌ها با اندکی تغییرات در قالب مساجد بهره‌برداری شد. این سنت در جامعه معاصر معماری ایران نیز تداوم یافته است، چنان‌که بسیاری از خانه‌های شهرهای کویری با تغییر کاربری به دانشکده هنر و معماری بدل شده‌اند.

ج) طبیعت: معماران سنتی عقیده داشتند که عالم سراسر مواهب خداوند است و به‌کارگیری صحیح این مواهب و احترام به آن‌ها گونه‌ای از شکرگزاری به‌شمار می‌آید (بمانیان، ۱۳۸۶: ۸۱). بنابراین، برقراری تعادل میان ابنیه معماری و طبیعت پیرامون نشانه‌ای از احترام به طبیعت به‌شمار می‌آید، به گونه‌ای که منابع بارزش محیطی هم‌چون زمین، آب، و پوشش گیاهی متوجه کم‌ترین آسیب ممکن نشود. مصادیق احترام به طبیعت در معماری سنتی شهرهای کویری عبارت‌اند از: تراکم، جهت‌گیری، بهره‌گیری از انرژی‌های تجدیدپذیر، صرفه‌جویی در مصرف انرژی، مصالح و سازه بوم‌آورد، و تزئینات ملهم از الگوهای طبیعی.

- تراکم: بافت فشرده شهرهای کویری از طریق کاربرد استخوان‌بندی صحیح، توزیع مناسب کاربری‌ها، و استفاده از تراکم بهینه محقق شده است (گلکار، ۱۳۷۹: ۴۷)؛ ساختار نام‌برده به صرفه‌جویی در مصرف انرژی و حفظ زمین‌های مطلوب اطراف شهر می‌انجامد.

- جهت‌گیری: جهت‌گیری ابنیه شهرهای کویری معمولاً بر عوامل اقلیمی چون تابش آفتاب و وزش باد منطبق است که این امر خود موجب سهولت سرمایه‌گذاری و گرمایش در تابستان و زمستان می‌شود.

- بهره‌گیری از انرژی‌های تجدیدپذیر: بادگیر و خیشخان از جمله عناصری‌اند که در اقلیم گرم و خشک موجب ورود بادهای خوش و تعدیل دما می‌شوند. بادگیرها هوای خنک و پاکیزه را از یک جهت به داخل ساختمان می‌کشند و هوای گرم و آلوده را از جهت دیگر بر اثر خاصیت مکش بیرون می‌رانند. در کنار اتاقک بادگیر اتاق حوض‌خانه قرار دارد که سقف آن دارای نورگیری با نام خیشخان است. خیشخان را می‌توان با حصیر، سفال، یا بوته‌های خاردار پوشاند و بر آن آب پاشید تا بر اثر وزش باد هوای خنک وارد اتاق شود.

- صرفه‌جویی در مصرف انرژی: بناهای سنتی شهرهای کویری به‌صورتی طراحی شده‌اند که از نوسانات دمای فضای داخلی و تأثیر عوامل خارجی در آن‌ها کاسته شود؛ چنان‌که پوشش دوپوسته بام هم‌چون عایقی حرارتی عمل می‌کند و تقسیم‌بندی روزن‌ها و کاربرد شیشه‌های رنگی در آن‌ها نیز مانع از نفوذ تابش مستقیم آفتاب به داخل اتاق می‌شود.

تصویر ۲. تقسیم‌بندی روزن‌ها در باغ دولت‌آباد (منبع: نگارندگان).

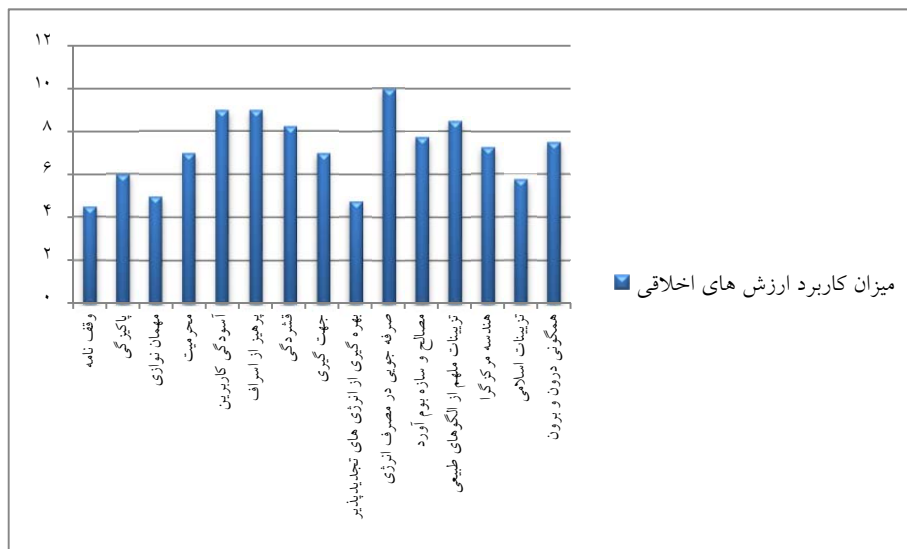
- مصالح و سازه بوم‌آورد: استفاده از مصالح و سازه بوم‌آورد در ابنیه معماری موجب بهبود شرایط اقلیمی، حفظ تعادل محیط زیست، تسهیل فرایند ساخت و مرمت، و نیز کاهش هزینه‌های انسانی و اقتصادی می‌شود. مصالح به کاررفته در ابنیه شهرهای کویری خشت و آجر است که از خاک حاصل از گودبرداری تهیه و موجب کاهش هزینه‌های

جدول ۳. میزان کاربرد ارزش‌های اخلاقی در معماری سنتی یزد (منبع: نگارندگان)

نمود ارزش‌های اخلاقی در معماری سنتی یزد															بناها	
ماهیت بنا - دوران بهره‌برداری							سازندگان بنا - دوران ساخت									
طبیعت					انسانیت				وحدانیت				فتوت‌نامه	وقف‌نامه		
تزیینات ملهم از الگوهای طبیعی	مصالح و سازه بوم‌آورد	صرفه‌جویی در مصرف انرژی	بهره‌گیری از انرژی‌های تجدیدپذیر	جهت‌گیری	فشرده‌گی	پرهیز از اسراف	آسودگی کاربران	محرمیت	مهمان‌نوازی	پاکیزگی	همگونی درون و برون	تزیینات اسلامی			هندسه مرکزگرا	
●	●	●	⊕	●	●	●	●	⊕	⊕	●	●	●	●	؟	●	مسجد جامع
●	⊕	●	⊕	●	●	●	●	⊕	⊕	●	⊕	●	●	؟	●	مسجد مصلی
●	⊕	●	⊕	⊕	⊕	●	●	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	●	؟	⊕	بقعه دوازده‌امام
●	⊕	●	●	●	●	●	⊕	●	⊕	●	⊕	⊕	●	؟	●	مدرسه ضیائییه
⊕	⊕	●	⊕	⊕	●	⊕	●	⊕	⊕	⊕	●	⊕	⊕	؟	⊕	بازار

														؟		حمام خان
														؟		باغ دولت آباد
														؟		خانه رسولیان
														؟		خانه مرتاض
														؟	؟	خانه لاریها
۸/۵	۷/۷۵	۱۰	۴/۷۵	۷	۸/۲۵	۹	۹	۷	۵	۶	۷/۵	۵/۵	۷/۲۵	-	۴/۵	جمع بندی
۷/۷				۷/۲				۶/۸					۴/۵			

نمودار ۳. کاربرد کمی ارزش‌های اخلاقی در معماری سنتی یزد (منبع: نگارندگان).

۱.۵ مسجد جامع یزد

مسجد جامع عتیق یزد در قرن ششم هجری قمری و بنای مسجد جامع جدید بر جایگاه آن در قرن هشتم هجری قمری احداث شد (افشار، ۱۳۴۱: ۱۱۱-۱۱۴). معمار در ساخت بنای مسجد از خاک زیر آن به‌منزله پی طبیعی استفاده کرده که با وجود عبور چندین قنات از زیر آن تا به حال نشست چندانی نداشته است (پیرنیا، ۱۳۸۶ ب: ۳۲-۳۳). نمود ارزش‌های اخلاقی در مسجد جامع یزد به‌صورت خلاصه در جدول ۴ آمده است.

جدول ۴. نمود ارزش‌های اخلاقی در مسجد جامع یزد (منبع: نگارندگان)

ارزش‌های اخلاقی		جلوه کالبدی
سازندگان بنا و دوران ساخت	فرهنگ وقف	وقف‌نامه
	فتوت‌نامه	---
سازندگان بنا و دوران ساخت و حالیت	هندسه مرکزگرا	حیاط مرکزی و گنبدخانه

	استفاده از انواع تزئینات اسلامی اعم از اسلیمی و گره‌چینی در فضاهای مسجد	تزئینات اسلامی	ماهیت بنا و دوران بهره‌برداری
---	انسجام کالبدی مسجد با ساختار شهر به‌منزله هسته مرکزی آن - طرح ورودی‌های متعدد برای تقویت ارتباط آن با محله	همگونی درون و برون	
---	حفظ سلسله‌مراتب فضایی ضمن ورود	پاکیزگی	
	طرح وضوخانه سابق در گودال باغچه واقع در صحن ورودی - طرح حوض آب در فضای جلوخان طرح طاق‌نما در حد فاصل میان مسجد و حجره‌های بازار برای تفکیک بنای عبادی از غیرعبادی طرح وضوخانه فعلی در راهروی خروجی مسجد به‌منظور تفکیک اندام‌های عبادی و غیرعبادی		
	افزایش دعوت‌کنندگی بنا به‌واسطه استفاده از سردر رفیع و سرشار از تزئینات	مهمان‌نوازی	
	حفظ درون‌گرایی به‌واسطه طرح حیاط مرکزی	محرمیت	
--	طرح فضاهای متناسب با شرایط اقلیمی برای حفظ آسایش نمازگزاران	آسودگی کاربران	
	تکامل آثار معماری دوره‌های پیشین در بخش‌های گوناگون هم‌چون گنبد و سردر تزئینات کاربردی (کاربندی) - استفاده از کاشی مقرنس برای تسهیل امر مرمت در گنبد	پرهیز از اسراف	
---	طرح متراکم فضایی پیرامون حیاط مرکزی	فشرده‌گی	
---	رون راسته و استقرار فضاها متناسب با آن گنبدخانه (فضای تابستانی) واقع در ضلع جنوب غربی - شبستان زمستانی واقع در ضلع شمال غربی	جهت‌گیری	

---	تهویه هوا به‌واسطه روزن‌ها	بهره‌گیری از انرژی‌های تجدیدپذیر	
---	کاهش نوسانات دمایی به‌واسطه استفاده از گنبد دوپوسته تسهیل امر گرمایش و سرمایش به‌واسطه استفاده از روزن‌های کوچک و نورگیرهای سقفی	صرفه‌جویی در مصرف انرژی	
---	خشت، آجر، و آجرفرش	مصالح	مصالح و سازه
---	گنبد، طاق، دیوار باربر، و پی طبیعی	سازه	بوم‌آورد
	استفاده از اشکال انتزاعی در طرح‌های کاشی‌کاری	تزئینات ملهم از الگوهای طبیعی	

۲.۵ بازار یزد

مجموعه بازار یزد با وسعتی برابر با ۱۳۰ هزار مترمربع در قالب بخشی از مجموعه فرهنگی - تاریخی امیرچخماق احداث شد. این بازار در دوران پهلوی با احداث خیابان قیام به دو قسمت تقسیم شد و برخی از فضاهای اصلی آن به کلی تخریب شد. ساختار این مجموعه متشکل از راسته‌های کوتاه و نامنظم است و به‌منظور بهره‌گیری از آب قنات‌ها شبیهی از جنوب به شمال دارد (نوروزی، ۱۳۷۱). نمود ارزش‌های اخلاقی در بازار یزد به‌صورت خلاصه در جدول ۵ آمده است.

جدول ۵. نمود ارزش‌های اخلاقی در مجموعه بازار یزد (منبع: نگارندگان)

جلوه کالبدی		ارزش‌های اخلاقی	
---	---	فرهنگ وقف	
---	---	فتوت‌نامه	
	انشعاب راسته‌های بازار از فضای چهارسوق استفاده از الگوی حیاط مرکزی در میدان خان	هندسه مرکزگرا	سازندگان بنا و دوران ساخت
---	---	تزئینات اسلامی	
---	انسجام کالبدی ساختار بازار با ساختار شهر به‌منزله ستون فقرات اصلی آن	همگونی برون و درون	
---	---	پاکیزگی	سازندگان بنا و دوران ساخت

---	---	مهمان‌نوازی	ماهریت بنا و دوران پیروداری (معماری)
---	---	محرمیت	
	اختصاص هر راسته بازار به کالایی خاص برای تأمین آسایش کاربران ضمن انتخاب کالا تفکیک راسته‌های پر سروصدا (مس‌گرها) از سایر راسته‌ها به منظور تأمین آسایش روانی خریداران ارتباط تنگاتنگ ورودی‌های بازار با بافت پیرامون برای تأمین امنیت و تسهیل دسترسی سرپوشیدگی و استفاده از نورگیرهای سقفی برای حفظ آسایش اقلیمی (سایه‌اندازی، نورگیری، و تهویه)	آسودگی کاربران	
	تکامل آثار معماری دوره‌های پیشین در بخش‌های متعدد، هم‌چون شیوه طاق‌زنی و ساخت نورگیرها * نبود بهره‌وری مجدد: بسیاری از حجره‌های بازار به صورت متروکه رها شده‌اند	پرهیز از اسراف	
	درهم‌تنیدگی ساختار فضایی بازار با بافت پیرامون خویش	فشرده‌گی	
---	---	جهت‌گیری	
	تهویه هوا به واسطه روزن‌های سقفی بروودت تبخیری به واسطه حضور حوض آب و گیاه در میدان خان	بهره‌گیری از انرژی‌های تجدیدپذیر	
---	---	صرفه‌جویی در مصرف انرژی	
	خشت و آجر * مصالح غیربوم‌آورد: استفاده از سنگ و موزاییک ضمن مرمت کف‌پوش بازار	مصالح و سازه بوم‌آورد	
	دیوار باربر، طاق، و تویزه		
---	---	تزئینات ملهم از الگوهای طبیعی	

۳.۵ خانه رسولیان

خانه رسولیان در دوران قاجار در محله سهل بن علی واقع در بافت تاریخی یزد احداث شد و امروزه به‌منظور دانشکده هنر و معماری کاربرد دارد. نمود ارزش‌های اخلاقی در خانه رسولیان به‌صورت خلاصه در جدول ۶ آمده است.

جدول ۶. نمود ارزش‌های اخلاقی در خانه رسولیان یزد (منبع: نگارندگان)

ارزش‌های اخلاقی		جلوه کالبدی
فرهنگ و وقف	فتوت‌نامه	وقف‌نامه
	هندسه مرکزگرا	 <p>حیاط مرکزی استفاده از گنبد در فضاهایی هم‌چون هشتی</p>
تزیینات اسلامی	تزیینات اسلامی	استفاده از تزیینات هندسی در بازشوهای اتاق ارسی
	همگونی درون و برون	خانه به‌مثابه بخشی از بافت منسجم محله
پاکیزگی	پاکیزگی	آستانه اتاق، واردنشدن گرد و خاک و کفش به داخل اتاق
	مهمان‌نوازی	 <p>سادگی نما و تزیینات سردر، اشاره‌ای به دعوت‌کنندگی بنا و مهمان‌نوازی ساکنان عصر پاخوره و فضای هشتی، آسایش مراجعانی که قصد ورود به خانه را ندارند حیاط بیرونی و تزیینات اتاق ارسی، آسودگی مهمان و احترام به او</p>
محرمیت	محرمیت	 <p>حفظ درون‌گرایی به‌واسطه طرح حیاط مرکزی - تفکیک حیاط بیرونی و اندرونی ورود غیرمستقیم به خانه به‌واسطه هشتی و راه‌روی پیچ‌درپیچ - ورود غیرمستقیم به اتاق‌ها</p>
	آسودگی کاربران	<p>طرح فضاهای متناسب با شرایط اقلیمی به‌منظور حفظ آسایش ساکنان (موقعیت مطبخ، ضمن تسهیل دسترسی به دیگر اتاق‌ها، فضایی دنج را برای آسایش خانم فراهم می‌آورد)</p>
پرهیز از اسراف	پرهیز از اسراف	 <p>تکامل آثار معماری دوره‌های پیشین در بخش‌های گوناگون هم‌چون شیوه طاق‌زنی عناصر کاربردی: طرح ابعاد اتاق‌ها متناسب با عملکرد آن‌ها، استفاده از تزیینات کاربردی هم‌چون مقرنس</p>

سازندگان بنا و دوران ساخت

ماهیت بنا و دوران بهره‌برداری

	فضاهای چندعملکردی: ادغام عملکردهای چندگانه هم چون غذاخوردن، نشستن، و خوابیدن در یک اتاق عناصر چندعملکردی هم چون طاقچه (چیدن وسایل روی آن و کاهش جرم دیوار باربر)، رخت خواب، و غیره بهره‌وری مجدد: تغییر کاربری خانه دیروز به دانشکده امروز			
---	طرح مترکم فضایی پیرامون حیاط مرکزی	فشرده‌گی		
---	رون راسته و استقرار فضاها متناسب با آن اتاق ارسی (زمستان‌نشین) واقع در ضلع شمالی - تالار (تابستان‌نشین) واقع در ضلع جنوبی اتاق‌های سهدری واقع در ضلع غربی - راه‌روی ارتباطی واقع در ضلع شرقی	جهت‌گیری		
	بادگیر - حوض خانه و خیشخان	بهره‌گیری از انرژی‌های تجدیدپذیر		
	کاهش نوسانات دمایی به‌واسطه دیوارهای ضخیم و آسمانه دوپوسته تسهیل امر گرمایش و سرمایش به‌واسطه نوع استقرار فضایی و استفاده از روزن‌های کوچک (استقرار مطبخ در بخش شمال شرقی و استفاده از نورگیر سقفی از میزان گرمایش این فضای گرم می‌کاهد)	صرفه‌جویی در مصرف انرژی		
	مصلح و سازه	مصلح و سازه		
	مصلح و سازه	مصلح و سازه		
	استفاده از اشکال انتزاعی در طرح شبکه ارسی	تزئینات ملهم از الگوهای طبیعی		

۶. نتیجه‌گیری

اخلاق و اخلاق‌گرایی طی تاریخ تعاریف متعددی داشته است که فصل مشترک این تعاریف در ارتباط آن‌ها با تمایلات انسانی و برقراری اعتدال میان خوددوستی و دیگردوستی است. در این میان، اخلاق اسلامی عمل اخلاقی را ناشی از نوعی بصیرت حاصل از ایمان می‌داند که به هم‌سوئی بیش و منس می‌انجامد.

ارزش‌های اخلاقی در میان آثار معماری سنتی ایران و نیز شهر تاریخی یزد از جایگاه خاصی برخوردار بوده است و نمود این ارزش‌ها را می‌توان از طرفی در دوران ساخت بنا و از طرف دیگر در دوران بهره‌برداری (وحدانیت، انسانیت، و طبیعت) به چشم دید. نتایج پژوهش حاکی از آن است که معماران سنتی یزد، ضمن ساخت و بهره‌برداری از بناها، توجه شایانی به حفظ ارزش‌های اخلاقی داشته‌اند؛ چنان‌که نمود آن‌ها را می‌توان در کالبد بناها مشاهده کرد. شایان ذکر است که توجه به طبیعت بیش از دیگر عوامل در میان آثار بررسی شده به چشم می‌خورد، زیرا طبیعت در میان کاربری‌های گوناگون عمومیت دارد، در حالی که وحدانیت بیش‌تر در آثار مذهبی به چشم می‌آید و انسانیت نیز مصادیق متنوعی را طلب می‌کند؛ چنان‌که معماران سنتی به معیار پاکیزگی، به‌منزله یکی از شاخصه‌های انسانیت، بیش‌تر در ساخت بناهای مذهبی توجه کرده‌اند و معیارهای مهمان‌نوازی و محرمیت را در بناهای مسکونی در اولویت قرار داده‌اند.

پی‌نوشت‌ها

۱. فخر مدین دیواری مشبک متشکل از گل پخته، سفال، یا کاشی است که ضمن آن‌که مانع دیده‌شدن فضای داخل می‌شود، امکان مشاهده فضای بیرون را برای ساکنان از نزدیک فراهم می‌آورد.
۲. تورفتگی واقع در اتاق مهمان که سطح آن از سطح اتاق بالاتر است.
۳. رسته به هر بخش از مسیرهای اصلی بازار گفته می‌شود که به یک صنف خاص اختصاص دارد.
۴. «والذین هم عن اللغو معرضون ... مؤمنان، آنان که از کار بیهوده روی گردان‌اند ...» (مؤمنون: ۳).

کتاب‌نامه

- بمانیان، م. (۱۳۸۶). *رهیافت‌هایی در تبیین معماری مسلمین، تهران: سازمان شهرداری‌ها و دهیاری‌های کشور*.
- پیرنیا، م. (۱۳۸۶ الف). *آشنایی با معماری اسلامی ایران، تهران: نشر سروش دانش*.
- پیرنیا، م. (۱۳۸۶ ب). *سبک‌شناسی معماری ایرانی، تهران: نشر سروش دانش*.
- خاکپور، مژگان و محمد خزایی (۱۳۸۹). «وحدت و کثرت در هنر اسلامی با نگاهی به آثار بورکهارت»، *کتاب ماه هنر، ش ۱۴۵*.
- سادات، م. (۱۳۸۲). *اخلاق اسلامی، تهران: سمت*.
- فرهنگ فارسی عمید (۱۳۵۹). *به سرپرستی ح. عمید، تهران: سپهر*.
- قبادیان، و. (۱۳۸۵). *بررسی اقلیمی ابنیه سنتی ایران، تهران: دانشگاه تهران*.

- کانت، ا. (۱۳۶۹). *بنیاد مابعدالطبیعه اخلاق*، ترجمه ح. عنایت، تهران: خوارزمی.
- گلکار، ک. (۱۳۷۹). «طراحی شهری پایدار در شهرهای حاشیه کویر»، *مجله هنرهای زیبا*، ش ۸، مکتبانتایر، ا. (۱۳۷۹). *تاریخچه فلسفه اخلاق*، ترجمه ا. رحمتی، تهران: حکمت.
- نوروزی، ن. (۱۳۷۱). «مجموعه بازارهای یزد»، تحقیق دانشجویی، بی‌نا.
- وارنوک، ج. (۱۳۶۸). *فلسفه اخلاق در قرن حاضر*، ترجمه ص. لاریجانی، تهران: نشر کتاب.

Bourdeau, P. (2003). 'The Man-Nature Relationship & Environmental Ethics', *Journal of Environmental Radioactivity*, 72 (1/2).